

VELIKI RAT

2013.
Beograd

Aleksandar Gatalica

VELIKI RAT

EDICIJA
PIREVI
RAZLIKE
Powered by Mono i Manjana

izdavašтво
vulkan

© Aleksandar Gatalica
Prava za srpsko izdanje © 2013 Vulkan izdavaštvo
Popravljen i dopunjen izdanje

Izdavač:
Vulkan izdavaštvo

Za izdavača:
Miroslav Josipović
Nenad Atanasković
Saša Petković

Urednik:
Aleksandar Jerkov

Lektura i korektura:
Marija Lazović

Dizajn korica:
Dušan Arsenić

Kompjuterska priprema:
Vulkan izdavaštvo

mail to > office@vulkani.rs
on-line > www.vulkani.rs

Na fotografijama u knjizi:

Hapšenje Gavrila Principa u Sarajevu 1914; pijanista Paul Vitgenštajn pred jedan od koncerata za levu ruku 1919; dobrotvorna dopisna karta srpskih ratnika iz 1916; plesačica Mata Hari odevena za nastup 1917; belogardejci na brodu neposredno posle isplavljanja iz sevastopoljske luke 1918.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

GATALICA, Aleksandar, 1964-
Veliki rat / Aleksandar Gatalica. - Beograd : Vulkan izdavaštvo, 2013
(Beograd : Plavo slovo). - 487 str. : ilustr. ; 21 cm. - (Edicija Putevi : razlike /
Vulkan izdavaštvo)

Autorova slika. - Tiraž 1.000. - Aleksandar Gatalica: str. 485.

ISBN 978-86-10-00024-5
821.163.41-31
COBISS.SR-ID 197849100

Pisac najpre želi da zahvali Petru Pijanoviću i profesoru Dragoljubu Živojinoviću, prvim čitaocima ovog romana. Autor duguje i stotinama svedoka koji su bili njegove oči i uši u Velikom ratu: najviše Džonu Ridu, princezi Kantakuzin i novinarima ratne *Politike*, koji dokazuju da pisac može da piše i o onome što sam nije doživeo, ukoliko ga o događajima obaveštavaju valjani i pouzdani svedoci.

JUNACI OVOG ROMANA SU

(po zaraćenim stranama)

SRBIJA

ĐOKA VELJKOVIĆ, fabrikant
„idealina“

GAVRA CRNOGORČEVIĆ,
falsifikator „idealina“

TIHOMIR MIJUŠKOVIĆ, major

JOVA I ĐURO TANKOSIĆ, vojnici
iz Preka

GOSPOĐA LIR, Beograđanka

PERA STANISAVLJEVIĆ BURA,
novinar *Politike*

ŽIVKA D. SPASIĆ, šnajderka

DR SVETISLAV SIMONOVIĆ, lekar
kralja Petra

KRALJ PETAR I

DIMITRIJE LEKIĆ, podnarednik,
izbeglica

VLADISLAV PETKOVIĆ DIS

LJUBOMIR VULOVIĆ, major,
osuđenik na smrt

RADOJICA TATIĆ, artiljerijski
major

DR ARČIBALD RAJS

PRESTOLONASLEDNIK, POTOM
REGENT ALEKSANDAR

ČETIRI PORUČNIKA HEROJA SA
DŽEPNIM ČASOVNICIMA

AUSTROUGARSKA

MEHMED GRAHO, sarajevski
patolog

TIBOR VEREŠ, novinar *Pester
Lojda*

TIBOR NEMET, ugarski vojnik

SVETOZAR BOROJEVIĆ FON
BOJNA, feldmaršal

HAJNRIH AUFŠNAJTER,
psihoanalitičar

BELA DURANCI, minhenski
glumac

A FON B, špijun

MARKO CMRK, hrvatski
dobrovoljac

KARLO I, poslednji austrijski car

FRANC HARTMAN, okultista iz
Minhena

HUGO FOLRAT, teozof iz
Minhena

KARL BRANDLER-PRAHT, teozof
iz Lajpciga

ANDOR PRAGER, mali pijanista

FRANCUSKA

ŽAN KOKTO

LISJEN GIRAN DE SEVOLA,
slikar-scenograf

ŽERMEN DESPARBES, vojnik

STANISLAV VITKJEVIČ, poljski
izbeglica

GIJOM APOLINER

ČIČA LIBION, vlasnik kafea
*Rotond*ČIČA KOMBES, vlasnik *Klozeri*
*de lila*KIKI SA MONPARNASA,
dobrovoljka, modelPJER ALBER BIRO, proizvođač
razglednica

FERI PIZANO, ratni dopisnik

PEDESET VERDENSKIH JUNAKA

FRIC ŽUBER DUKEJN, špijun

MATA HARI, špijunka

BRITANSKO KRALJEVSTVOEDVIN MAKDERMOT, bas iz
Edinburga

OTAC DONOVAN, škotski kapelan

OSVALD RAJNER, atentator

FLORI FORD, kabaretska
pevačica

SIDNI RAJLI, špijun

ANABEL VALDEN, medicinska
sestra**NEMAČKA**

HANS DITER UIS, operski pevač

FRIC KRUP, cepelinista, pa
avijatičar

ŠTEFAN HOLM, vojnik

LILIJAN SMIT (ŠMIT),
kabaretska pevačica

FRIC HABER, hemičar

VALTER ŠVAJGER, podmornički
komandirHANS HENCE, desnoruki
pijanista, levoruki pesnikPAUL VITGENŠTAJN, levoruki
pijanista invalidALEKSANDAR VITEK, student
arhitektureMANFRED FON RIHTHOFEN,
avijatičar

PEDESET VERDENSKIH JUNAKA

ADOLF HITLER, kaplar 16.
Bavarske listovske pukovnije**TURSKA**MEHMED JILDIZ, istanbulski
trgovac začinimaDŽAM ZULAD-BEG, istanbulski
policajac

RUSIJA

SERGEJ ČESTUHIN, neurohirurg

LIZA ČESTUHIN, Sergejeva žena

VELIKI DUKA NIKOLAS

SERGEJ VORONJIN, menjševik,
vojniki

BORIS DMITROVIČ RIZANOV,
vojniki

VLADIMIR SUHOMLINOV,
kijevski general-gubernator

JEKATERINA SUHOMLINOVA,
njegova žena

GROF VLADIMIR FREDERIKS,
prvi sekretar dvora

ILJA ERENBURG

NIKOLAJ II, poslednji ruski car

CARICA ALEKSANDRA, njegova
žena

KARL RADEK, boljševik

JURIJ JURJEV, zaslužni
glumac

LAV TROCKI, boljševički
pregovarač u Brest-Litovsku

GATARA, putnica u vozovima
Oktobarske revolucije

ITALIJA

ĐORĐO DE KIRIKO

1914
GODINA PATOLOGA

PROLOG

TRI REVOLVERSKA HICA

Za lekara Mehmeda Graha Veliki rat počeo je kad ga zapravo nije ni slutio, u času kada je čuo da će po velikoj junskoj žezi „neka važna tela“ biti dopremljena u mrtvačnicu. Ali, za doktora Graha, pogrbljenog starca još u snazi, bose glave sa izrazito velikim i ravnim temenom, važnih tela uistinu nije bilo. Svi leševi koji su dolazili pod njegov nož bili su voštano bleđi, mrtvački otvorenih usta, često s očima koje niko nije stigao ili smeo da zatvori, što su iskolačeno zurile nekud u stranu, pokušavajući da beživotnim zenicama još jednom uhvate zrak sunca.

Njega to, međutim, nije uzbuđivalo. Još od 1874. godine stavljao je okrugle naočare na nos, oblačio beli mantil, na ruke navlačio dugačke rukavice i otpočinjao sa radom u sarajevskoj mrtvačnici, gde je ispod prebijenih rebara koja su se osećala na tragove policijske torture vadio srca iz nedara i u želucima pokojnika nalazio progutane riblje koščice i tragove poslednjeg obeda.

Sada su stizala „važna tela“, a patolog još ne beše čuo šta se desilo na ulicama. Ne, nije znao da je nadvojvodin automobil sporo zamakao u Ulicu Franje Josifa, da je tamo, iz gužve, sa ugla kraj zgrade Osiguravajućeg društva „Kroacija“ neki momčić ispalio tri revolverska hica u prestolonaslednika i hercoginju Hoenberg, da je pratnja isprva mislila da prinčevskom paru nije ništa, da je izgledalo kao da se nad-

vojvoda samo osvrnuo i pogled uputio nekud na drugu stranu, u masu okupljenog sveta, da je vojvotkinja ličila na lutku u izlogu bečke magaze, da je trenutak docnije briznula krv iz plemkinjinih grudi, a potom se i usta Franje Ferdinanda napunila krvlju koja je kliznula niz njegov uredno nagaravljeni desni brk, da je tek potom utvrđeno da su važni gosti pogodoeni, pa petnaest minuta docnije da je jedan važan gost postao „važno telo“, a još pola sata kasnije da se ni važna gošća nije povratila iz nesvesti te da je i ona, u hladu Konaka, gde je položena, proglašena „važnim telom“.

Sada su prispela ta dva važna tela, a doktoru Grahu niko nije rekao ko su oni. No, po uniformi muškog leša sa mnoštvom ordenja i svilenim peševima duge svečane haljine ženskog tela, odmah je znao ko mu je stigao pod sklapel. Svukao ih je i oprao im rane, kada su mu kazali da ne sme ni kuršume iz njihovih tela da izvadi, već da jedino treba da umeša gips i uzme posmrtni odlivak njihovih lica. Zato valjda nije primetio da nadvojvoda ima mali opaki tumor u usnoj duplji, a da je sa visokom gošćom usmrćeno i nešto što bi moglo biti fetus u njenom stomaku.

Samo namazati lica i uzeti maske... Tako je i učinio, dok su se neki povici pred mrtvačnicom mešali s toplim letnjim vetrom sa Miljacke i udaljenim jecajima. Samo malo dalje, na ulici, gomila je krenula da linčuje atentatore. Pod Latinskim mostom pronađeno je bačeno oružje. Denuncijanti su u panici javljali mnoge glasove pomešane s mnoštvom opačina i laži, a doktor Graho je u limenoj posudi mešao gipsani prah i vodu, trudeći se da se masa ne stvrdne pre nego što je nanesa na lica.

Najpre je premazao plemkinjino oblo čelo s jednom borom po sredini i pomalo zatupast nos širokih nosnica. Dobro je napunio nosne šupljine, naneo gips među trepavice i pažljivo, kao neki artista, oblikovao obrve, gotovo s ljubavlju nanoseći smesu preko svake dlake. Tako se valjano pripre-

mio za nadvojvodin lik i njegove crne brkove koji su imali da ostanu verno sačuvani za pokolenja i mnoge bronzane odlivke koji će – mislio je – još decenijama krasiti svaku ustanovu Dvojne monarhije. Da li ga je bilo strah? Je li imao tremu? Možda se osećao pomalo kao demijurg, krojeći posmrtni lik koliko još do pre pola sata budućeg najmoćnijeg čoveka Austrougarske? Ništa od toga. Doktor Graho bio je od onih ljudi kojima se nijedna misao nije vrzmala po glavi. Nije maštao. Nisu ga morale noćne more. Za prvog sna nisu ga pohodili duhovi mrtvaca od prethodnog radnog dana. Da je bilo drukčije, ne bi on mogao biti glavni sarajevski patolog još od 1874, niti bi mu svakodnevno pod nož stizali preminuli Turci i pomrli narod sve tri vere.

Ni sada mu ruka nije zadrhtala. Oblikovao je gips pod prestolonaslednikovom donjom usnom, brižljivo izvukao rupicu na izbrijanoj bradi, premazao mu kapke i s pažnjom se posvetio brkovima. Skinuo je s njih najpre loj kojim su bili namazani, a potom se potrudio da svaka crna dlaka brkova dobije svoj gipsani nanos. Kada je završio, dva opuštena, sasvim naga tela s belim maskama na licu, ležala su pod njegovim rukama. Trebalo je samo da čeka, ali onda se dogodilo nešto neobično.

Prvo jedna reč, pa druga.

Neko je možda ušao u mrtvačnicu? Pomoćnik ili neki pandur? Osvrnuo se, ali kraj njega nije bilo nikog, dok su se reči već uobličavale u šapat. Na kom jeziku se čuje taj govor? Isprva je pomislio da je mešavina mnogih jezika: turskog, srpskog, nemačkog i mađarskog koje je poznao, ali i još nekih, činilo mu se azijskih, afričkih, pa i iščezlih kao što je aramejski ili hazarski. Ipak, ne, to je samo obmana. Jedan lekar, koji nikad nije sanjao, jednostavno je seo na stolicu, činilo se i dalje nimalo zastrašen. Pogledao je tela i nije mu izgledalo da se pomeraju, a i da su se kojim slučajem mrdnula, ni to ga ne bi iznenadilo. Kad čoveka napusti anima, ludo

telo ume očajnički da se trzne. Video je to one 1899. kada jedan nesrećnik gotovo čitav dan po smrti umalo nije pao s njegovog metalnog stola, jer se ritnuo kao da ga je protresla struja. Jedna druga žena, valjda 1904. ili – tako je – naredne 1905. čitavo veče je, činilo mu se, disala. Još lepe grudi koje dete nije sisalo, ravnomerno su joj se pred očima doktora Graha dizale i spuštale, kao da mrtva usta još uzimaju vazduh, ali to je bila obmana i doktor ju je kasnije dokumentovao u zapaženom radu u jednoj bečkoj stručnoj publikaciji.

Nadvojvoda i hercoginja sad su mogli i da se zagrlje, a da ga to ne iznenadi. Ali, reči... otrgle su se od raznih pokrajinskih narečja i dopirale do njega razgovetnije i jasnije, samo na nemačkom... Pokušao je da proceni odakle šapat stiže i brzo utvrdio da to govore usta pod gipsanim maskama. Sada se već uzbunio. To nije bilo fiziološki očekivano i nije se moglo završiti ubedljivim predavanjem pred Carskim društvom patologa. Ferdinand i njegova hercoginja su razgovarali. Prislonio je uho doktor Graho tik uz Ferdinandova usta i ispod gipsane maske čuo muklo ali dovoljno jasno jednu reč: „Draga.“ Kao odgovor odmah je usledilo „Dragi“. „Vidiš li ovaj predeo, ovu planinu na kojoj lišće raste i opada takvom brzinom kao da godine jure poput minuta?“ Kao odgovor usledilo je samo jedno vojvotkinjino: „Da li te boli?“ „Malo“, odvratilo je *važno muško telo*. „A tebe?“ „Ne, dragi, samo mi je nešto tvrdo preko usana, a to nije grobna ilovača...“

Mehmed Graho je ustuknuo. Gips se još nije stegao na licima prinčevskog para, a on je, na vojvotkinjine reči, krenuo da skida maske drhtavim rukama. Imao je sreću da se odlivci nisu polomili, jer bi sigurno izgubio posao koji je ćutljivo držao još od turskih vremena. Sa dve, srećom cele posmrtno maske u rukama, pogledao je u umrljana lica voštanobledih figura na svom stolu. Usne su se micale, smeo je da se zakune. „Go sam“, reklo je muško telo. „Sramota me je, ni pred tobom nikad nisam bila naga“, odvrati žensko. „Ali sad idemo.“

„Kuda?“ „Nekuda.“ „Šta ostavljamo?“ „Jad, ništa, naše snove i sve žalosne planove.“ „Šta će biti?“ „Biće rata, velikoga rata za koji smo se spremali.“ „I bez nas?“ „Baš zbog nas...“

U tom času u mrtvačnicu je uleteo neki čovek. Na turskom se obratio doktoru Grahu: „Doktore, završili ste? U pravi čas. Nove uniforme upravo stižu.“ Nastavio je na nemačkom: „Bože, kako ih je strašno videti gole, sa licima umrljanim od gipsa. Brzo ih operite. Dvorska delegacija samo što nije stigla. Tela treba balsamovati i hitno prebaciti vozom do Metkovića, pa brodom u Trst. Hajdete, doktore, šta ste se skamenili! Ta, nisu vam valjda ovo prvi mrtvaci koje ste videli. Nadvojvoda i hercoginja – kad prestanu da dišu, svi su oni samo tela.“

A glasovi, gotovo htede da upita doktor Graho, a rat, veliki rat? No, nije rekao ni reč. Mrtva usta ipak ne govore ništa, pomislio je i on, dok je gipsane odlivke predavao tom čoveku za koga nije znao da li je policajac, žbir, vojnik, provokator ili jedan od atentatora... Kasnije je sve izgledalo kako u mrtvačnicama obično jeste. Tela su obučena, nov mundir prebačen je preko nadvojvodinih prsa, novo lažno ordenje stavljeno na mesto starog, okrvavljenog i iskrivljeng, nova balska haljina, gotovo istovetna onoj svilenoj u boji blede kajsije, navučena je preko golih grofičinih grudi (niko sad nije pomišljao na donji veš) i stupilo je veče isto kao i svako drugo, uz onaj vetrić u kotlini koji Sarajevo hladi i leti.

Narednih dana doktor Graho je radio. Niko se na njegovom stolu nije pomerio, niko ništa nije progovorio, ali osamsto pedeset kilometara na severozapad austrijska štampa već je složno ispaljivala plotune na srpsku vladu i nemačkim novinarima oduvek nesimpatičnog Nikolu Pašića. U listu *Pester Lojd*, koji je redakciju imao u jednoj mrkoj, pravoj đavolskoj zgradi na peštanskoj strani, uz sam Dunav, radio je i Tibor Vereš. Za novinara Vereša Veliki rat počeo je kada je u srpskim novinama, koje je – kao Ugar iz Bačke

sa znanjem srpskog jezika – bio zadužen da prati, pročitao sledeću rečenicu: „U Beču, toj razbojničkoj varoši, gde je srpski trgovački svet godinama ostavljao svoje novce, klevete austro-jevrejskih novinara sve više liče na pseći lavež.“ Rasrdio se, priznao je kasnije nekim kolegama, ne toliko kao ugarski Jevrejin (što je slagao da je bio), koliko zato što se osetio napadnut kao novinar (što je bilo preterano, jer je bio obično piskaralo). Uz kriglu crnog piva u pivnici *Taverna* još je dodao: „Osvetiću im se!“ na šta je pijana svetina prihvatila njegove reči kao refren i viknula „Osvetiće im se!“

I šta je sad moglo jedno obično prestoničko škrabalo koje je koliko juče pisalo o požarima u budimskim zgradama, i o noćnim posudama koje je poneko još istresao kroz prozor prolaznicima na glavu – do da pomisli kako ga onaj refren ratoborne bircuske gomile obavezuje. Ali, na šta? Neki dan kasnije, urednik mu je dao novi zadatak koji mu je ličio na novinarsko providenje. Svi mlađi saradnici *Pester Lojda* koji nisu imali stalne rubrike – a među takve je spadao i mladi Vereš – dobili su zadatak da svakodnevno sastavljaju preteća pisma i šalju ih na adresu srpskog dvora.

Uzaludan posao, naoko, ali ne i za onoga ko je do juče izveštavao o epidemiji malih boginja u ciganskom getu na Margitinom ostrvu. Na novom zadatku tražila se lojalnost i patriotizam, ali pre svega paškvilama prilagođen stil pisanja. I Vereš se dao na posao. Lojalan je bio. Odlučan preko svake mere. U svoj patriotizam Ugra izraelitske veroispovesti nije sumnjao. A njegov stil – to tek nije mislio da će zakazati. Prvo pismo upućeno na adresu nj.k.v. Aleksandra, prestolonaslednika Srbije, krasno je ispalo. Tibor je imao utisak da ga ne piše, već da se lično izdire na tog drskog princa koji je potpalio požar pod staru i civilizovanu Evropu. Naročito su mu ostale u sećanju rečenice: „Vi ste svinja koja ni u svom blatnjavom oboru ne ume da se valja“; pa i ona: „Tvorov okote i svoj brlog si vonjem zarazio.“

Kada je srpska štampa, koju je i dalje pratio, prenela da na adresu dvora svakodnevno stiže na stotine besmislenih pretećih pisama iz Pešte i Beča na mađarskom i nemačkom, ispunjenih najgnusnijim uvredama prestolonaslednika i starog kralja Petra, Vereš je to shvatio kao podstrek da nastavi još odlučnije (i sam urednik pročitao je jednu paškvilu i rekao nešto nalik na „biće od vas valjan prestonički žurnalista“). Ali, onda se, kao i patologu Grahu, i jednom novinaru dogodilo nešto neobično, mada nikako s onako gotskim predznacima kao što se to zbilo u sarajevskoj mrtvačnici. Tiboru su jednostavno počele da se otimaju reči. Kako je do toga došlo, ne bi umeo da kaže.

Krajnje uvredljivim obraćanjem počeo bi novo pismo. Smislio bi vrlo bezobraznu ocenu srpskog kralja i Srbije, razvio bi misao kao dobar žurnalista, pronašao sramne primere u istoriji i na kraju sve začinio nimalo uvijenim pretnjama. Kada je pismo hteo da pokaže uredniku, odlučio je, srećom, da ga još jednom pročita i bio vrlo iznenađen. Reči koje je napisao kao da su se poigrale s njim: same od sebe, na belom papiru. Bilo je to pravo gramatičko kraljevstvo bez kralja. Imenice su otimala značenja jedne drugima, ni glagoli nisu ostali po strani; pridevi i prilozi bili su pravi banditi i šverceri nalik ljudskim posadama brodova što krijumčare i robu i ljude. Samo su brojevi i predlozi ostali donekle imuni na ovu bahatu igru, a rezultat je bio da je sve što je Tibor napisao na kraju ličilo na pohvalu srpskog prestolonaslednika, pre nego na uvredu.

Pokušao je ispočetka da prepíše pismo, ali je shvatio da je zbilja glupo da prepisuje pravi panegirik Srbiji, kada je želeo da napiše nešto sasvim suprotno. Zato je promenio jezik. Sa mađarskog prešao je na nemački. Iz memorije je izvlačio otežale germanske reči, reči koje su imale otoke i čudne izrasline – reči slepe i gluve za svaki moral i najmanju samosvest. Od takvih rečeničnih razvalina pokupljenih

s ulica i žargonskih svađalačkih izraza ponovo bi jedan mali hroničar Budimpešte sačinio pismo i još jednom mu se ono činilo sasvim lepim, ako se za paškvile može kazati tako nešto, ali čim bi ga završio ono je počelo da tu, pred njegovim očima, menja smisao i nekako se bezobrazno profinjuje. *Ger- ring* (nevažan) olako je postajalo *gerecht* (pravičan); kada je hteo da napiše *Das war ein dummes Ding* (to je bila glupost), ispalo je da je svojim rukopisom zapisao: *Jedes Ding hat zwei Seiten* (svaka stvar ima dva lica) kao da bi on da se upusti u raspravu sa tim drskim princom, a ne da ga ocrni. I tako se to nastavilo. Reči koje su zaudarale na nečastivost i ljudske izlučevine sada kao da su se okupale i naparfimisale. Psovka je postajala obična pokuda; pokuda vrlo lako pohvala...

Pomislio je da je to stoga što je hartija na kojoj piše bila onaj novinarski tanki pelir-papir, te je od urednika zatražio deblju hartiju. Promenio je i nalivpero i plavo mastilo zamenio crnim, kada je najzad lišen muka. Grdna pisma ostala su onakva kakvim ih je zamislio, kao polje koje je pogodio grad veličine jajeta. Dopala su se i uredniku, a Tibor je pomislio da je tajna u hartiji, peru i crnom mastilu. Došlo mu je da poljubi svoju zločestu pisaljku kojom je tokom leta 1914. napisao još mnoštvo bezobzirnih pisama upućenih na adresu srpskog dvora, ali nije znao šta se dešava u pošti...

Podla pisma sada su shvatila da ne treba da se menjaju pred očima svog podbulog i neispavanog stvaraoaca, već su smisao rešila da menjaju u poštanskom pregratku ili furgonu brzog voza pošta Austrougarske, koje su raznosile pisma po Evropi, pa i u Srbiju. Jedan novinar tako je kratko pre mobilizacije spasao posao, a na dvoru su se čudili što među stotinama paškvila stiže i poneka pohvala iz Pešte, te su pogrešno pomislili da je to znak zdravog razuma koji još postoji u Austrougarskoj.

A srpska štampa nastavila je da bruji, pa i ona da vređa i teško omerava reći, samo što se nijednom listu u Srbiji nisu